

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE -l-/-n- EKLERİ TEMELİNDE EDİLGİN ÇATI VE OLUŞLAMA KARŞILAŞTIRMASI

Ahmet Turan DOĞAN*

Öz

Diller, gerçek dünyanın algılanıp aktarılması için kullanılan araçlardır. Bununla birlikte gerçek dünya, dillerin yapıları çerçevesinde dil dünyasına taşınır. Türkçe gibi eklemeli dillerde ise bu aktarma işi kelimeler ve onlara gelen ekler sayesinde olur. Bu dillerde ekler, birden çok işlevi karşılamak için de kullanılır. Dil kullanıcıları eklerin işlevlerini ve dilbilgisel anlamlarını kullandığı cümleden bilir; ancak, iş, dil verilerinin değerlendirilmesine geldiğinde anadili kullanıcıları bile yanılabilir. Bu yanılığardan biri de Türkçedeki -l-/-n- fiilden fiil eklerinin işlevleri ve cümlede meydana getirdiği anlam değişikliğidir. Söz konusu ekler, günümüze kadar genellikle edilgen ve dönüşlü çatı ekleri olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanında eklerin oluşlama işlevinin olduğunu ifade eden araştırmacılar da olmuştur. Bu çerçevede söz konusu ekleri alan kılış fiillerinin anlamsal değişimleri ve eklerin işlev farklılıkları Türkiye Türkçesi esas alınarak örnek cümleler üzerinden ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu işlem için de Türkçe Ulusal Derlemi'ndeki cümleler örnek olarak kullanılmıştır. İnceleme sonucunda -l- ve -n- eklerinin benzer cümlelerdeki aynı kelimeler de bile bazen oluşlama bazen de edilgen çatı oluşturma işleviyle kullanıldığı ortaya konmuştur.

Anahtar Sözcükler: Türkçe, Dil bilgisi, Oluşlama, Edilgen çatı.

*Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

e-posta: ahmetturannndogan@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9173-7558

Geliş/Received: 13 Ekim 2025 / 13 October 2025

Kabul/Accepted: 3 Kasım 2025 / 3 November 2025

COMPARISON OF MAKING PROCESS VERB AND PASSIVE VOICE BASED ON THE SUFFIXES -l/-n- IN TURKISH

Abstract

Languages are tools used to perceive and convey the real world. Furthermore, the real world is brought into the linguistic world within the framework of the language's structures. In agglutinative languages like Turkish, this transmission occurs through words and their suffixes. In these languages, suffixes are also used to serve multiple functions. Language users know the functions and grammatical meanings of suffixes from the sentences they are used in. However, even native speakers can be mistaken when it comes to evaluating linguistic data. One of these misconceptions concerns the functions of the verb suffixes derived from the verb -l/-n- in Turkish and the semantic changes they create in a sentence. These suffixes have been generally considered passive voice and reflexive voice suffixes until today. Furthermore, some researchers have argued that suffixes have a making process verb function. In this context, the semantic changes and functional differences of the suffixes, based on Turkish as a basis, have been demonstrated through example sentences. Sentences from the Turkish National Corpus were used as examples for this process. As a result of the analysis, it was revealed that the suffixes -l- and -n- were sometimes used to making process verb and sometimes to form the passive voice, even in the same words in similar sentences.

Keywords: Turkish, Grammar, Making process verb, Passive voice.

GİRİŞ

Dilin dünyanın insan tarafından algılanmasının ve bunun bir düzene konarak kelimelere, cümlelere dökülmesinin sonucunda orta çıktığı söylenebilir. Dili insanlar geliştirdiği için dil de onların dünyayı algılayışının, doğa olaylarını ve günlük olayları değerlendirişinin, kısacası kendi gerçek algısının bir yansıması olarak gelişmiştir. Bunun bir yansımasını fiillerde de görmek mümkündür. Kendi gerçek algısı çerçevesinde gözünün önünde birinin gerçekleştirdiği fiilleri kılış fiili; birinin gerçekleştirdiğini görmediği, müşahade etmediği, sanki kendi kendine gerçekleşiyormuş gibi gördüğü fiilleri ise oluş fiili olarak kodlamıştır. Dil dünyasını bunun üzerine kurduğu için cümlelerini de buna göre şekillendirmiştir. Hatta adaletini, hukukunu, sosyal düzenini, kader inancını vb. sistemlerini de buna göre kurmuştur. Bunun sonucu olarak hukukta her fiil cezayı gerektirmemiş; kader ve kaza inancında da her fiilin cezayı gerektirmediğine hükmetmişlerdir. Bunun yanında, yağmurun kendiliğinden yağdığını, ağaçların kendiliğinden yeşerdiğini, peynirin

kendiliğinden küflendiğini düşünmüşler; bunun çerçevesinde de yağmur için kullanılan *yağ-* fiilinin, ağaç için kullanılan *yeşer-* fiilinin, peynir için kullanılan *küflen-* fiilinin yüklem olduğu cümleleri söz konusu oluş fiillerine göre kurmuşlardır. Dünyayla ilgili bilgisi artan insan, zamanla bunların kendiliğinden olmadığını öğrenmiş ama cümlelerinin şeklini değiştirmemiştir. Yani, “Ağaçlar yeşerdi.” cümlesini “Artan sıcaklıklar ağaçları yeşertti.” biçiminde, “Peynir küflendi.” cümlesini de “Bakteriler peyniri küflendirdi.” biçiminde değiştirmemiştir.

Gerçek dünyadaki fiillerin temel ayrımını oluşturan oluş-kılış ikilisi, dilbilgisinde de fiil konusunu etkiler ve çeşitli kategoriler bunun üzerine kurulur. Bunlardan biri de çatı kategorisidir. Çatı konusu çalışmalarda genelde öznesine göre çatılar ve nesnesine göre çatılar olmak üzere ikiye ayrılıp geçişli fiil-geçişsiz fiil, etken fiil, edilgen fiil vb. özellikler bakımından ele alınmıştır (Banguoğlu, 2004; Boz, 2015; Ediskun, 2010; Eker, 2017; Emre, 1945; Ergin, 2009; Gencan, 1979; Korkmaz, 2009). Çatıyı sadece fiil-özne ilişkisi bakımından değerlendirenler de vardır (Ekinci Çelikipazu ve Börekçi, 2018; Erkman Akerson, 2007; Üstünova, 2024; Yücel, 2011). Bunların yanında çatıyı yüklem olan fiilin kendisini tamamlayan tüm öğelerle ilgili olduğunu belirten araştırmacılar da vardır (Delice, 2024; Doğan, 2024; Sebzecioğlu, 2021). Çatının cümleyi oluşturan asgari öğelerin durumuyla ilgili olduğu dikkate alınırsa kılış fiili, oluş fiili ayrımının da bu konuyu doğrudan etkilediği görülür. Çatı konusu da eksiz çatılar-ekli çatılar (Delice, 2024) temelinde ele alınırsa ekli çatılarda kullanılan eklerin işlevlerinin ve oluşturduğu kategorilerin tespiti önemlidir. Bu konuda edilgen çatı oluşturmak için *-l-* veya *-n-* eklerinin yüklem olan fiile getirildiği görülür; ancak, fiile gelen her *-l-*, *-n-* eklerinin edilgen çatı oluşturmadığı da ortaya konmuştur. Bu konuda Delice, çatı kategorisi dışında görüngü kategorisinden bahseder ve çatı için de kullanılan eklerin çatı kategorisi dışında kullanımıyla bazen oluş fiillerini kılış fiiline, kılış fiillerini de oluş fiiline çevirdiğini belirtir. Ona göre bu değişimin adı da *oluşlama* ve *kılışlamadır* (2024: 106). Dilbilgisinde eklerin her zaman aynı işlevi yerine getirmediği, aynı anlamı oluşturmadığı ve aynı kategoriyi meydana getirmediği bilinen bir durumdur. Bu sebeple dille ilgili değerlendirmelerde özellikle işlev ve anlamın göz önünde bulundurulması önemlidir. Buradaki bilgiler ışığında dilbilgisinde iki ayrı kategori olan edilgen çatı ve oluşlama konuları çeşitli çalışmalarda birbirine karıştırılmaktadır. Hatta dönüşlü çatı ve oluşlama konusu da birbirine karıştırılmıştır. Bu çalışmanın konusu geçişli çatı-oluşlama ayrımını ortaya koymak olduğu için şimdilik dönüşlü çatı örneklerine bakılmamıştır.

Çatı kategorisinin ele alınış biçimiyle ilgili bazı görüşler yukarıda verilmişti. Bu görüşlerden de anlaşılacağı üzere çatıyla ilgili farklı değerlendirmeler mevcuttur; ancak, çatı genel olarak yüklem kılış-oluş durumuna ve kılış fiillerinin aldığı birtakım eklere göre cümlelerin asgari öğelerinin yer alması ve şekillenmesi olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan bakıldığında geçişli çatının cümlelerin asgari öğeleriyle alakalı, oluşlamanın ise yüklem olan fiilin gerçekleşmesinde rolü olan varlık¹ ilgisiyle alakalı olduğu görülür.

Edilgen çatı, Türkçede ekle kurulan çatılardan olup yüklem olan kılış fiilinin özelliğine göre -l- veya -n- eklerinden birini alması sonucunda cümledeki öznenin söylenmeyen veya bilinmeyen bir duruma düşürüldüğü ve böylece öznenin derin yapıda bulunup yüzey yapıda yer almadığı cümle biçimleri olarak tanımlanır (Delice, 2024: 103, Üstünoğlu, 2024: 35). Dolayısıyla aşağıdaki değişimin sonucu olan cümleler edilgen çatılı cümleler olur:

- (1) *Ali camı kırdı.* > *Cam kırıldı.*
- (2) *Gençler arabayı ittiler.* > *Araba itildi.*
- (3) *Polisler evi aradılar.* > *Ev arandı.*
- (4) *Çocuk okula gitti.* > *Okula gidildi.*
- (5) *Kadın arabaya baktı.* > *Arabaya bakıldı.*

Görüldüğü üzere ilk hâlinde üç asgari öge bulunan cümlelerde yükleme getirilen -l- veya -n- ekleri sayesinde edilgen yapılar oluşturulup iki asgari öğeden oluşan cümleler meydana getirilmiştir. Bu cümlelerin ilk üçü *özne-nesne-yüklem* öğelerinden oluşurken edilgen hâllerleriyle *nesne-yüklem* öğelerinden oluşmuştur. 3. ve 4. cümleler ise ilk biçimleriyle *özne-yer tamlayıcısı-yüklem* öğelerinden oluşurken edilgen çatılı biçimleriyle *yer tamlayıcısı-yüklem* asgari öğelerinden oluşmuştur. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere eylemin biri veya bir şey -yani bir kılıcı- tarafından yapıldığı ancak bunların edilgen hâllerinden bu kılıcının cümleden çıkarıldığı görülür. Dolayısıyla edilgen çatılı cümlelerin kendi kendine olmadıkları bilinir, çünkü yüklem kökünü oluşturan *kır-*, *it-*, *ara-*, *git-* ve *bak-* fiilleri kılış fiilidir ve üzerine gelen ekler bunların gerçek dünyadaki kılış özelliklerini değiştirmemiştir. Dolayısıyla, edilgen biçimlerinde olmayan özne (Delice, 2024: 103; Eker, 2017: 286; Üstünoğlu, 2024: 36) derin yapıda kalmıştır. Bu görüşten farklı olarak bazı araştırmalarda -l-, -n- eklerinin geçişli fiilleri geçişsiz fiillere çevirdiği, bu nedenle öznesi belli

¹ “Varlık” kelimesi “bir eylemi gerçekleştirme gücü olan veya kendisine bu güç mecazen de olsa verilen her türlü şey.” anlamında kullanılmıştır.

olmayan, fiildeki hareketin kim tarafından yapıldığı belli olmayan çatı oluşturulduğu, ancak etken çatıdaki nesnenin edilgen çatıda özne görüntüsüne girdiği ve sözde özneyi, dilbilgisel özneyi, gramerce kimseyi oluşturduğu da belirtilmiştir (Banguoğlu, 2004: 423; Boz, 2015: 61; Korkmaz, 2009: 547). Ayrıca Boz, bu öznenin derin yapıda mantıken nesne olduğunu da belirtmiştir (2015: 61). Dilin gerçek dünya bağlantısı ve gerçek dünyayı yansıtırma çabası göz önünde bulundurulursa cümlede öznenin kılıcı, nesnenin etkilenen rolü dolayısıyla edilgen çatılardaki etkilenen ögenin sadece yerinden dolayı İngilizcedeki subject (konu) karşılığı olarak sözde özne, gramerce özne gibi adlarla anılması gerçeği yansıtmıyor olamaz. Bu sebeple belirtilen ögenin *nesne* olarak yer alması gerçek dünya-dil dünyası bağlamında daha doğru görünmektedir.

Edilgen çatıyla bağlantılı olarak bazı araştırmalarda *meçhul çatıya* da yer verilmiş ve yüklem olan geçişsiz fiillere *-l-* veya *-n-* eki getirilirse söz konusu cümlede nesne de yer almayacağı için bu yapılara *meçhul çatı* adı verilmiştir (Boz, 2015: 61; Korkmaz, 2009: 549); ancak, edilgen çatının işi özneyi cümleden çıkarmak olduğu için önemli olan işin kimin tarafından yapıldığının bilinmemesidir. Özneyi çıkardıktan sonra hangi iki ögenin zorunlu olarak kaldığı yüklem olan kılış fiilinin karar vereceği bir durumdur. Bu sebeple söz konusu cümleler de edilgen kategorisindedir.

Edilgen çatı, gerçek dünya-dil dünyası bağlamında kılış fiilinden oluşan yükleme getirilen eklerle cümleden öznenin çıkarılması, ancak yine de bu işin kendiliğinden olmadığının bilinmesi, bunu yapan birinin insan zihninde olması, duruma göre bunu araması, soruşturması, mahkemeye başvurusu, polise gitmesi vb. iken *-l-*, *-n-* eklerinin geldiği bazı kılış fiillerinin yüklem olduğu cümlelerde ise eylemin kendiliğinden gerçekleştiği, bunu gerçekleştiren bir öznenin aranmaması, mahkemeye, polise vb. başvurulmaması söz konusu olur. Bu da oluşlamanın bir sonucudur. Delice, konuyu asıl fiilde görüngü başlığı altında ele alır ve çatı ekleri olarak da bilinen eklerin bu yapılarda çatı işlevinin dışında kullanılarak oluş fiilini kılış fiiline, kılış fiilini de oluş fiiline çevirdiğini belirtir (2024: 104-107). Aslında fiillerin oluş veya kılış özellikleri birtakım eklerle değiştirildiği gibi anlamla da değiştirilebilir (Delice, 2009: 420-421; Doğan, 2022: 299). Görüldüğü üzere bir fiilin bazı eklerle veya ekler olmadan anlamın değiştirilmesiyle oluş veya kılış olma özelliği etkilenebilmektedir. Bu durum da cümledeki çatıyı etkilemekle birlikte kılış fiillerinin yüklem olduğu ve çatı değiştiren ekleri alarak cümlelini şeklini değiştirdiği durumdan farklılık arz eder. Bu işlevde fiillerin bir varlık tarafından gerçekleştirilip gerçekleştirilmemesi değiştirilir. Bu da fiilin

özüne etki eden bir durumdur. Aşağıda verilen örneklerle durum daha iyi anlaşılacaktır:

- (6) *Ali bir kova yoğurt mayaladı.* > *(Ali tarafından) Bir kova yoğurt mayalandı.*
(7) *Ali bozulan yemeği döktü.* > *(Ali tarafından) Bozulan yemek döküldü.*
(8) *Ali bütün soruları çözdü.* > *(Ali tarafından) Sorular çözüldü.*
(9) *Ali camı kırdı.* > *(Ali tarafından) Cam kırıldı.*

Bu örneklerde -l-, -n- ekleriyle edilgen çatılı hâle getirilen cümlelerde eylemin birisi tarafından gerçekleştirildiği bilinir. Bu sebeple edilgen olur. Aşağıdaki cümlelerde ise durum farklıdır:

- (10) *Yolda giderken arabanın camı birden kırıldı.*
(11) *Asmanın dibine düşen üzümler mayalanmış.*
(12) *Ağaçtaki elmalar yere döküldü.*
(13) *Maçta ayakkabılarının bağı çözüldü.*

Bu örneklerde ise yüklemın ifade ettiğı işın kendiliğinden gerçekleştiğı düşüncesinden hareketle bir kılıcı etkisinin aranmadığı görülür. Bunlardaki hareketten herhangi bir kimse sorumlu değildir; çünkü, görünen bir kılıcısı yoktur. Dolayısıyla *kır-*, *mayala-*, *dök-*, *çöz-* kılış fiilleri aldıkları eklerle oluş fiiline dönüşmüştür ve kurdukları cümle de ona göre şekillenmiştir. İşte bu durum oluşlama olarak kabul edilir.

1. İNCELEME

Yukarıda edilgen çatı ve oluşlama farkı açıklanmıştır. Bu başlık altında ise Türkiye Türkçesindeki bazı fiiller, örnek teşkil etmesi için seçilmiştir. Bu fiillerle ilgili Türkçe Ulusal Derlemi'nden seçilen cümleler yüklemlerine gelmiş -l-, -n- ekleri özelinde bağlam çerçevesinde *geçişli çatı* kurma veya *oluşlama* yapma özellikleri bakımından değerlendirilmiştir. Oluşlama örneklerinin durumu daha iyi anlaşılсын diye daha uzun parça örnekleri kullanılmaya gayret gösterilmiştir. Çalışmanın sınırlılıklarından dolayı Türkiye Türkçesindeki bütün fiillerle ilgili örnek verilememiştir.

1.1. Açıl- fiili: Edilgen Çatı Örnekleri:

Dipsiz bir aydınlık çarpıyordu gözlerine, göz kapaklarının arasından. Şoför mahallinin kapısı ardına kadar açıldı. İncecik bir adam atladı karın üzerine. (W-RA16B2A-0624-387) (Aksan vd., 2012)

Gürdal Duyar tarafından yapılan heykel, dün Maçka Vişnezade Şairler Parkı'nda düzenlenen bir törenle açıldı. (W-OG24D1B-2287-1507) (Aksan vd., 2012)

Bir topuk darbesiyle kaburgalarından birkaçı da kırıldı. Suratına doğru üst üste inen birkaç yumrukla kaşı açıldı, dudağı patladı. (W-TA16B4A-1264-2191) (Aksan vd., 2012)

Yukarıdaki örneklerle bakıldığında ilk örneğin “bir şeyi kapalı durumdan açık duruma getir-” anlamında, ikinci örneğin “tamamlanan bir yapıtı görücüye çıkar-”, üçüncü örneğin ise “bir şeyi yar-” anlamında kullanıldığı görülür. Üzerlerine gelen -l- eki, özneyi gizleyerek edilgen çatılar oluşturmuştur. Dolayısıyla, fiillerin gerçekleşmesi için bir özne ihtiyacı devam etmektedir. Bu fiillerin yüklem olduğu söz konusu cümlelerde yüklem ifade ettiği hareket kendi kendine değil; bir kılıcı tarafından gerçekleştirilmiştir.

Oluşlama Örnekleri:

Yıldızlar, uzay, belki de bizler de. Yokuz, bir hiçiz şu anda." "Hayır, hayır. Bakın!" Okan'ın sesi titrek çıkmıştı nedense. Önlerindeki koyuluk ansızın açıldı. Tüm çevreleri yeşile boyandı. Okan, şaşkın halde Şiba'ya döndü. Venüslü kadın dimdikti. Nerede olduklarını bilememenin ezikliğini duyuyordu benliğinde. (W-TA16B3A-0786-215) (Aksan vd., 2012)

“Hayır yavrum. Daha bu sabah mektup aldım ondan. Anneciğin çok iyi. Ağrıları azalmış, iştahı açılmış. Sana selam ve sevgi yolluyor.” (W-MA16B3A-0039-526) (Aksan vd., 2012)

Çocuk yorgunluğunu unuttu. Göğe baktı. Bulutlar açılmış, gök pırıl pırıldı. (W-OI22C1A-0833-114) (Aksan vd., 2012)

Yukarıdaki üç cümlede yer alan aç- fiilleri üzerlerine gelen -l- eki ile kılış fiili olmaktan çıkıp oluş fiiline dönüşmüştür. Artık fiillerin kökünün

ifade ettiği hareketin görünürde bir kılıcı tarafından gerçekleştirilmesi zorunluluğu ortadan kalkmıştır. Birincideki *koyuluğun açılması*, ikincideki *iştahın açılması*, üçüncüdeki *bulutların açılması* kendiliğinden gerçekleştiği görülen, gerçekleşmesinde bir kılıcı etkisi aranmayan fiiller hâline gelmiştir.

1.2. Bağlan- fiili: Edilgen Çatı Örnekleri:

*Biraz sonra Hasan Han, Paşa da yanında halkala geldi. Paşa baktı ki, halkalda iki uzun orta aygır, zayıfça at **bağlanmış**. "Herhalde bana verecekleri atlar bunlar olacak" deyip biraz da üzüntüsünden güldü.* (W-ID36C2A-0018-534) (Aksan vd., 2012)

*Dingin bir geceydi dışarıya çıkarıldığımızda. Ellerimiz kalın telle sıkıca **bağlandı**. Üç kişiyle birlikte jipe bindik, engebeleri, taşlıkları kolayca aşıyorduk.* (W-IA16B3A-0871-13) (Aksan vd., 2012)

*Derken hiçbir zorluk çıkarmadan ön ayaklarını uzatıverdi. Kibleye doğru, sol tarafı üzerine yatırıldıktan sonra, ayakları ve gözleri **bağlandı**. Daha sonra vekâletimi kasaba verdim, ağlamamak için zor tutuyordum kendimi.* (W-RA16B0A-0151-224) (Aksan vd., 2012)

Bu örnek cümlelerdeki *bağla-* fiili üzerine gelen *-n-* eki, üç kullanımda da bir işin yapılmasını ve sonucunda etkilenen bir ögenin olmasını gerektiren fiil oluşturmuştur. Dolayısıyla işi yapan öge olan özne söylenmemiş ve edilgen çatılar kurulmuş. *Atın bağlanması, ellerin bağlanması, ayakların ve gözlerin bağlanması* birileri tarafından gerçekleştirilmesi gereken, ancak gerçekleştireni söylenmeyen işlerdir.

Oluşlama Örnekleri:

*"E" psikoterapiste başvurur. Hayatına dair bir "bilmece"den "bilmece"den söz edip durmuştur ilk başlarda. Bir bilmece vardır ve onu bir türlü çözememektedir. Hep çok sevmiş, çok **bağlanmış**, hatta ilişkilerini saplantı haline getirmiştir. Karşısındakiler "E"yi "E"yi çekici bulmalarına karşın bu saplantılı beraberliğe ayak uyduramayınca final hep hüsrana olur.* (W-QA16B4A-1251-696) (Aksan vd., 2012)

*Konuşma, yemek yeme ve soluk alma fonksiyonlarını yitiren Bauby'nin yaşamı elektronik gereçlere ve bakıcısına **bağlandı**. Yalnızca beyni ve gözkapakları çalışan yazarın çok seyrek görülen bir beyin hastalığına,*

'Kilitlenme' sendromuna yakalandığı ortaya çıktı. (W-KE13C2A-1474-229) (Aksan vd., 2012)

*Dün gece sen uyurken çiçeklere su verdim ve insanların korkunç öykülerini anlattım onlara. Dün gece sen uyurken Yüreğim bir yıldız gibi **bağlandı** sana* (W-EA16B3A-0568-39) (Aksan vd., 2012)

Yukarıdaki örnek cümlelerde kullanılan *bağla-* fiili *-n-* eki ile genişletilmiş ve bu ek sayesinde cümlelerin bağlamına göre işin kendiliğinden olduğu görülen fiiller oluşturulmuştur. Bu cümlelerin yüklemi, *bağla-* kılış fiilinden *bağlan-* oluş fiiline döndüğü için söz konusu işleri yapan bir özne de mantiken aranmaz. Kılış fiili, oluş fiiline dönüştürüldüğü için oluşlama söz konusudur.

1.3. Çözül- fiili: Edilgen Çatı Örnekleri:

*1978'den sonra iş yurtlarındaki sorunlar yeni atanan savcılar sayesinde **çözüldü**.* (W-QI09C2A-1356-200) (Aksan vd., 2012)

*Cezaevi Müdürlüğü, biz dört mahkûmu Çavuş'tan teslim aldığı kâğıtlara imzalar atıldı, mühürler basıldı. Kelepçelerimiz **çözüldü**. Tam beş gün, gece gündüz birlikte olduğumuz Çavuş'la candarmalardan ayrılma anımız gelmişti.* (W-KA16B2A-0637-36) (Aksan vd., 2012)

*Yolcuların bazıları suyun yukarısına doğru seyirtip, kayaların siperinde akarsuyu uçkur gevşetmeye çömeldi sıra sıra... Suyun biraz aşağısında ise türbanlar, sarıklar **çözüldü**, aptes faslı başladı.* (W-EI37C2A-0681-33) (Aksan vd., 2012)

Yukarıdaki cümlelerde kullanılan *çöz-* fiilinin birileri tarafından yapılması mantiken görünür. Söz konusu fiil üzerine getirilen *-l-* eki ise işi yapanın gizlendiği, söylenmediği veya bilinmediği, nesnenin ön plana çıkarıldığı, ancak yine de işin birileri tarafından yapılması gerektiğinin bilindiği edilgen çatılar oluşturmuştur. Söz konusu cümlelerdeki işlerin kendiliğinden olduğu düşünülemez.

Oluşlama Örnekleri:

*Elleri titredi, **çözüldü**, tüfeği elinden düşecekti, sıkı kavradı, bacakları büküldü, az önceki oturduğu yere sağıldı, kedi de geldi kucağına oturdu, az*

sonra da mırıldanmaya başladı. (W-KA16B4A-0121-219) (Aksan vd., 2012)

*Bir gün Amir bin Rebia, Efendimiz ile birlikte camiye gidiyordu. Yolda Peygamberimiz'in ayakkabısı **çözüldü**. Amir bin Rebia hemen eğilip ayakkabıyı bağlamak istedi, fakat Efendimiz ayağını onun önünden çekti ve: "Bu hareketin başkasına hizmet gördürmek demektir. (W-VI22E1B-2915-126) (Aksan vd., 2012)*

*"Hayır, öyle bir konuşmayla çözülecek meselelerden değildi. İki gün sonra oturup etraflıca tartışmaya karar verdik." "Ama konuşmaya gerek kalmadı. Amcanız ölünce sorun kendiliğinden **çözüldü**." (W-OA16B4A-0046-64) (Aksan vd., 2012)*

Yukarıdaki cümlelerde ifade edilen *ellerin çözülmesi, ayakkabısının çözülmesi, sorunların çözülmesi* kendiliğinden olduğu ifade edilen işlerdir. Bunların görünürde kendiliğinden olduğu düşüncesi, edilgen çatılı cümlelerde olduğu gibi bunları yapan birini de düşündürmez. Dolayısıyla, çöz- kılış fiili üzerine gelen -l- eki, kılış fiilindeki özneyi gizleyen edilgen çatı işlevi ile değil; kılış fiilinin oluş fiiline dönüştürülmesi ve işin görünürde biri veya bir şey tarafından yapıldığı düşüncesini ortadan kaldıran oluşlama işleviyle kullanılmıştır.

1.4. Demlen- Fiili:

Edilgen Çatı Örnekleri:

*Ayşe nine oğlunu yanına aldı, gelinini de kaldırdı. Evde yemek telaşı başlamıştı. Militanlara önce çay **demlendi**. Çaylarını içip, yemeklerini de yiyen militanlar sonra bir köşeye çekildiler. (W-NE39C0A-0215-9) (Aksan vd., 2012)*

*Biraz uzakta elinde âletler olan iki üç kişi vardı. Köy ağası hemen yanlarına koştu; tabii arkasından bütün köylü. Eşyalar taşındı, köy kahvesine oturuldu. Çay **demlendi**, sohbet başladı. (W-EC06E1B-3077-5) (Aksan vd., 2012)*

*Tabii bu kadar konuşunca ağzı diline yapıştı, hemen çaylar **demlendi**, La Capitana'nın damakta eriyen mercimek köftesi, nar gibi kızarmış keçi peynirli-ıspanaklı börekleri yendi, böylece enerjimizi topladık. (W-WI45F1D-4817-3) (Aksan vd., 2012)*

Oluşlama Örnekleri:

Tabii baba diye cevap verdi Levent. Bu arada annem mutfaktan, "Çay demlendi, getireyim mi?" diye seslendi. (W-SI22E1B-2912-7) (Aksan vd., 2012)

1 lt. sıcak suya 20 g. Mersin yaprağı konup 5-10 dakika demlenir ve gün boyu içilir. (W-VI41C2A-1461-25) (Aksan vd., 2012)

Feyza bir an için çayın hazır demlenmiş olduğunu hatırlıyor. Börekler de bu zarif davete eşlik etmeye hazırlar. (W-OG37C0A-0191-31) (Aksan vd., 2012)

Genellikle çay vb. için kullanılan *demle-* fiili, *-n-* eki ile *demlen-* hâline geldiğinde eğer işin yapılma, birilerinin çay vb. hazırlanmasını kastederse edilgen çatılı cümleler oluşturur. Çayı birilerinin demlemesi gerektiği bilinir ve bu sebeple öznenin söylenmediği "Sabah çay demlendi." biçiminde bir cümle kurulur. Bu cümle aslında "Sabah çay annem tarafından demlendi." gibi bir anlamı çağırıştırır. Sadece öznesi söylenmediği için çayı kimin demlediği bilinmez veya söylenmez. Edilgen çatıda böyle iken oluşma örneklerinde çay birisi tarafından demlendikten sonra çayın kıvamının oluşması, yeterli koyuluğun ve tadın oluşması süreci ise görünürde kendiliğinden demlenme olarak görülür. Dolayısıyla bu kullanım işin birisi tarafından yapılması sürecinden farklıdır. Şöyle de denebilir: Çayın demliğe konması, kaynatılması görünürde kendi kendine olamazken bu süreç tamamlandıktan sonra belli bir süre içerisinde çayın demlikte belli bir kıvama gelmesi görünürde kendiliğinden olur. Böylece ilk örnekteki *-n-* eki edilgen çatı oluştururken ikincisindeki *-n-* eki kılış fiilini oluş fiiline çevirme işleviyle kullanılmıştır.

1.5. Dökül- Fiili:

Edilgen Çatı Örnekleri:

Coşkun tezahüratlar eşliğinde sanatçı ekibe şampanyalar patlatıldı, başlarından gül yaprakları döküldü. (W-SI09C1A-0533-110) (Aksan vd., 2012)

Dizlerinin üstündeki eli yumruk oldu, güm diye masanın üzerine kondu. Kız yerinden sıçradı, kahvesi tabağına döküldü... (W-HA16B1A-0367-181) (Aksan vd., 2012)

*Diktatör Franco'nun 1975'teki ölümünden beri "dilsel normalleşme" süreci gereği özerk bölgelerin kendi dillerini kullanmaları sağlandı, Bask, Katalan ve Galiçya dillerinin kullanımını yaygınlaştırmaya kamu fonlarından milyonlar **döküldü**.* (W-UE30D1B-2112-308) (Aksan vd., 2012)

Dök- fiili genel olarak kılış ifade eder. Bazı örneklerinde -l- eki alıp birinin veya bir şeyin yapması gereken hareketi ifade ettiğinde edilgen çatılı cümleler oluşturur. Dolayısıyla bir öznenin yaptığı bilinen ancak bu özne cümlede söylenmeyen nesne-yüklem yapısının asgari düzeyde yeterli olduğu cümleler oluşturulur. Yukarıdaki cümleler de bu duruma örnektir. Yani dökül- işinin kendi kendine olmadığı bilinir. Aşağıdaki oluşlama örneklerinde ise *yaşın gözden dökülmesi, tüylerin dökülmesi, olgunlaşan meyvelerin dökülmesi* görünürde bir öznenin yapmasını gerektiren işler değildir. Bu sebeple, söz konusu hareketi yapan bir özne düşünülmez; dolayısıyla da edilgen çatı kurulmaz. Dök- fiilindeki hareketin kendiliğinden olduğu ifade edilen oluşlama yapılır.

Oluşlama Örnekleri:

*Babamın yüzü karardı. Kendi öz oğlu ölmüş gibi yaşlar **döküldü** gözlerinden.* (W-SA16B0A-0045-149) (Aksan vd., 2012)

*Ama ben mutlu olamam ki, sen bana yardım et.' Bunları der demez bir de baktım değişiyorum. Saçlarım uzadı, ön ayaklarım kol oldu, tüylerim **döküldü**, memelerim yusyuvarlak ortaya çıktı, arka bacaklarım hem ceylan bacağı gibi kaldı, hem de kadın bacağına dönüştü, ama gözlerim hiç değişmedi.* (W-LA16B3A-1947-321) (Aksan vd., 2012)

*Limondan devam edeyim Geçen yıl, çok sayıda çiçek açtı (baharda ve sonbaharda) ama biraz meyveye durdu ama yeşil mercimek büyüklüğüne erişen meyveler **döküldü**.* (W-SI44F1D-5101-116) (Aksan vd., 2012)

1.6. Geril- Fiili: Edilgen Çatı Örnekleri:

*Bu dünyada yerim yokmuş, Keşke bir yalan olsaydım!.. BİR ANKA KUŞU Yüzlerce soğuk namlu Üzerime çevrildi. Yüzlerce demir tetik Aynı anda **gerildi**. Anne, beni söğüdüün gölgesinde vurdular. Öpmeye kıyamadığın, Dal gibi oğlun yere serildi... (W-OA15B1A-1746-71) (Aksan vd., 2012)*

*Saldırıları yeniden başladığında, eski yerine konamadı. İnsanları namluların ağızlarından gizlemek için kocaman mavi bir perde **gerildi** onun yerine. (W-JA16B2A-0336-46) (Aksan vd., 2012)*

*Kadınlar bir bir kasaya yerleşirken, genç kızlar tutuşturdukları bir gazete parçasıyla dümbeleği ısıtıyorlar; arada elleriyle sıvazlayıp parmaklarını deri üzerinde tıklatıyorlar. Deri iyice **gerilmeli**. Annem hâlâ gürk tavuk gibi ortalarda. Sonra o büyüğü ve müthiş yolculuk başlıyor. (W-HA16B4A-0310-5) (Aksan vd., 2012)*

Oluşlama Örnekleri:

*Oysa şimdi dikelmek, okyanuslara ve dağlara yeniden yukarıdan bakmak, temiz havayı kana kana ciğerlerine çekmek ve boynundaki zincirleri parçalayıp atmak istiyordu. Kasları **gerildi**. Zincirlerin üzerindeki tozlar, devin gazabından korkarcasına, sessizce bir bir döküldüler. (W-UI45F1D-4724-39) (Aksan vd., 2012)*

*"Siz bugün para beklemeyin!" diye ekledi. "Ne demek bugün para beklemeyin?" Patlamış gibiydi. Yüzü daha da **gerildi**. İnce, kuru boynunun damarları kabardı. (W-KA16B4A-0712-26) (Aksan vd., 2012)*

*Besime'nin yüzü karmakarışık oldu. Ömer pot kırdığını sandı, **gerildi**. Sesine özel bir vurgu katarak verdiği bilgilerin önemini göstermeye çalıştı. (W-IA16B3A-0300-56) (Aksan vd., 2012)*

Aslen bir kılış fiili olan *ger-* fiili, üzerine *-l-* eki aldığı bazı örneklerde hareketin birisi veya bir şey tarafından yapıldığı ifade edilen ancak bu yapanın söylenmediği edilgen çatılar oluşturur. Bu durumdaki edilgen çatı örnekleri yukarıda *edilgen çatı* başlığı altında verilen örneklerdir. Bazı kullanımlarında ise *ger-* hareketinin kendiliğinden olduğu ifade edilmek için *geril-* biçiminde oluş fiili olarak kullanılır. *Oluşlama* başlığı altında verilen cümleler buna örnektir. Cümleden anlaşılan bu durum, aynı fiil üzerine gelen *-l-* ekinin farklı işlevler için kullanılabildiğini gösterir.

1.7. Kaşın- Fiili:

Edilgen Çatı Örnekleri:

*Sırtına yapışmış ıslak cübbesi onu üşütüyordu; tüyleri diken dikendi, yanağından aşağıya doğru süzülen su taneciklerinden çenesi **kaşındı**, (...)* (W-LA16B2A-0621-4) (Aksan vd., 2012)

*Düzenli istihdam şansı olmayan emekçileri cezbedecek bir başka süreç olan örgütlü suçun teşvik edilmesiyle, bir yandan yukarıda bahsettiğimiz orta sınıfların otorite arayışı **kaşınmış** olurken, diğer yandan da varoşlarda yaşayan emekçilere bireysel bir "yol" önerilmiş oluyor. (W-TE37E1B-2905-4) (Aksan vd., 2012)*

*Kuzey Irak'ta yeni ve farklı bir siyasi yapı devreye sokularak etnik kimlikler **kaşınacak**; bu bölgede ABD, İngiltere ve İsrail tarafından güdülen politikalara "müttefik" bir siyasi oluşum biçimlendirilecekti. (W-QI13C3A-0187-3) (Aksan vd., 2012)*

Oluşlama Örnekleri:

*Özgür sağa ben sola, çil yavrusu gibi kaçıştık!!! Kuyruksokumum **kaşındı** valla, kuyruğum olsa dümdüz olurdu, kedilerin ne hissettiğini çok iyi anladım!!! (W-QI45F1D-4820-5) (Aksan vd., 2012)*

*Hüzün gibi bir şey doldu içime. Bu kez kızardığımı biliyorum. Bu kızarış, öncekilerden başkaydı. Kanım nokta nokta sivilcelerimin uçlarına vurdu. Bir yerlerim **kaşındı**, bir yerlerim sızladı, yandı. (W-LA16B1A-1366-13) (Aksan vd., 2012)*

*Sorması ayıp olmasın, size neden sadece direk demiyorlar da mendirek diyorlar, Kazım Bey? Haber vermesi benden, bak, avucumun içi **kaşınıyor**. (W-VI19E1A-4055-15) (Aksan vd., 2012)*

Kaşı- fiili üzerine -n- getirilip söz konusu biri veya bir şey tarafından yapıldığı ifade edilir. Böylece öznenin cümlede şeklen yer almadığı edilgen çatılı cümleler oluşturulur. Oluşlama örneğinde ise kendiliğinden vücudun herhangi bir yerinde olan kaşınma işi ifade edilmiş olur. Böylece, oluşlama örneklerinde mantiken bir özne aranmaz; beklenmez.

1.8. Yuvarlan- Fiili: Edilgen Çatı Örnekleri:

*Örnek vermek gerekirse; Ortalamanız 4.5 ve üstü ise otomatik olarak 5'e yuvarlanacaktır. 4.5'un altında ise 4'e **yuvarlanacak**. (W-VI44F1D-5121-5) (Aksan vd., 2012)*

"Diyelim ki konuşma ücreti 5 milyon 780 bin 617 lira tuttu. Fatura 17 bin lira eksik düzenlenecek ve bu miktar bir sonraki faturaya eklenecek. Eğer **yuvatlanacak** rakam 50 bine çok yakınsa (49 bin 648 lira gibi), o zaman üste yuvarlama yapılacak. Fazladan alınan 2 lira da abonenin hesabına alacak olarak geçecek" (W-LF32D1B-2719-10) (Aksan vd., 2012)

Görür görmez sevmiş, uçarcasına, sevinçle getirmişti eve. O tablodaki masif ahşap masayı öyle seviyordu ki. Kenarları **yuvatlanmış**, keskin köşesi kalmamış kaba, her yanı çizik dolu, siyaha dönük çam masayı. (W-PA16B4A-0877-6) (Aksan vd., 2012)

Oluşlama Örnekleri:

Mahkeme kararlarında dayanak yapılan, polis kayıtlarında da aynı düşünce biçimini, aynı utanmaz tutumu görmek mümkündür. "Karakolda düştü öldü, yürürken ayağı kaydı merdivenden **yuvatlandı**, duvara kafasını vura vura kendisini öldürdü, emniyetin penceresinden kendisini attı, sanıklar kendi kendilerini dövmüşlerdir." (W-DE02A4A-1483-95) (Aksan vd., 2012)

Oynayan çocuklara bakıp onların komik hallerine gülmeye başladılar. Çocuklardan biri koşarken, aniden yere **yuvatlandı**. Bir metre kadar kayıp durdu. (W-QA16B1A-0775-17) (Aksan vd., 2012)

Asker, bir kum tepesinin üzerine çıkmış, borazanını öttürüyordu. Ben anlamadım; biraz sonra elinden borazanı fırlayan asker göğsünü tutup yere düştü ve kum tepesiğinden aşağıya **yuvatlandı**. (W-QA16B1A-0731-21) (Aksan vd., 2012)

Yuvarla- fiili, temel olarak geçişli bir kılış fiilidir. Hareketin gerçekleşmesi için bir özneye ihtiyaç vardır. **Yuvarlan-** biçiminde yüklem olarak kullanıldığında cümleye göre iki ayrı durum ifade eder. Bunlardan biri hareketin biri veya bir şey tarafından yapıldığı ve öznenin söylenmediği, bilinmediği edilgen çatı ifadesidir. Yukarıdaki edilgen çatı kullanımları buna örnektir. İkincisinde ise hareketin görünürde bir özne ihtiyacı olmadan gerçekleştiği oluşlamadır. Yukarıdaki oluşlama kullanımları da bu duruma örnektir.

SONUÇ

Bu çalışmada Türkçe dilbilgisinde eklerin işlev farklılıklarından birine örnek olan -l- ve -n- eklerinin geldikleri fiillerin yüklem olduğu cümlelerde ortaya çıkan edilgen çatı kurma ve oluşlama yapma işlevleri ele alınmıştır. İlki çatı kategorisinde, ikincisi ise görüngü kategorisinde değerlendirilen durumlardır. Çatı, yüklem özelliğine göre cümlelerde fiil kök veya gövdesinin doğrudan veya bazı ekleri alarak oluşturduğu cümle biçimleri iken görüngü ise fiil kök veya gövdesine getirilen, işlevi aslen çatı kurmak olan eklerin, oluş fiilini kılış fiiline, kılış fiilini ise oluş fiiline dönüştürme işlevidir. Dolayısıyla, birbirinden farklı kategorilerdir. Türkçedeki -l-, -n- ekleri kılış fiillerini oluş fiiline çevirmek için kullanılan temel eklerdir. Bu işlevleri, edilgen çatı işlevleriyle kolaylıkla karıştırılabilir; ancak, cümledeki hareketin gerçekleşmesinde özne rolü, öznenin gerekli olup olmadığı göz önünde bulundurulursa edilgen çatıdan kolaylıkla ayırt edilebilir:

Evin önündeki kayalar (ekiplerce) yuvarlandı.

Böyle bir cümlede *ekiplerce* ögesi olmasa da ve sözün arka planında hareketin birileri tarafından yapıldığı bilinse edilgen bir çatı oluşturulur.

Dağın başından kayalar yuvarlandı.

Bu cümlede ise dağın başındaki kayaların görünürde biri veya bir şey tarafından yuvarlandığı bilinmese, kendiliğinden yuvarlandığı düşünülüp cümle kurulmuş olsa *yuvarla-* kılış fiilinin -n- eki sayesinde oluş fiiline çevrildiği oluşlama kategorisi yapılmış ve özne arama ihtiyacı ortadan kaldırılmıştır.

Yukarıdaki iki örnek cümlede de yapısı gereği *nesne-yüklem* ögeleri asgari ögelerdir; ancak, ilkindeki nesne, görünürde bir öznenin etkisi altında kalmış nesne iken, ikincisindeki nesne görünürde bir öznenin etkisinde kalmış nesne değildir. Dağın başındaki kayalar çeşitli sebeple yuvarlanmış olabilir; ancak, dil kullanıcısı, dilin oluşturulma döneminde müşahade sahasına girmeyen durumlarla ilgili fikir yürütemeyeceği için bunları oluş biçiminde kodlamış ve böyle kullanmıştır. Oluş ifadesi olmayan fiilleri de -l-, -n- ekleri yardımıyla oluş fiiline çevirmiştir.

Dolayısıyla Türkçede fiile gelen -l-, -n- ekleri her zaman aynı işlev için kullanılmaz. Edilgen çatı veya oluşlama işleviyle kullanılabilir. Bunu tespit

etmenin en doğru yolu ise cümlelerin ifade ettiği anlama, eylemin gerçekleşmesindeki varlık ilgisine dikkat etmektir.

KAYNAKÇA

AKSAN, YEŞİM vd. (2012). Construction of the Turkish National Corpus (TNC). In Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012). İstanbul. Türkiye. <http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2012/papers.html>

BANGUOĞLU, Tahsin (2004). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BOZ, Erdoğan (2015). *Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi*. Ankara: Gazi Kitabevi.

DELİCE, Hacı İbrahim (2009). “Çatı Eklerinin Bilinmeyen Bir İşlevi”. *ICANAS 38 (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)* içinde (s. 419-434). Ankara.

DELİCE, Hacı İbrahim (2024). *Sözcük Türleri*. İstanbul: Asitan Kitap.

DOĞAN, Ahmet Turan (2024). “Fiilde Çatı mı, Cümlede Çatı mı?”. *Prof. Dr. Bilâl Yücel Armağanı* içinde (s. 137-148). Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.

EDİSKUN, Haydar (2010). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

EKER, Süer (2017). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.

EKİNCİ ÇELİKPAZU, Esra ve BÖREKÇİ, Muhsine (2018). “Orta Öğretim Onuncu Sınıf Öğrencilerinin Fiil Çatısı ile ilgili Kavram Yanılgıları”. *Turkish Studies Educational Sciences*, 13(27): 661-702.

EMRE, Ahmet Cevat (1945). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

ERGİN, Muharrem (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım.

ERKMAN AKERSON, Fatma (2007). *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

GENCAN, Tahir Nejat (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

SEBZECİOĞLU, Turgay (2021). *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

ÜSTÜNOVA, Kerime (2024). *Eylem İşletimi*. Bursa: Sentez Yayıncılık.

YÜCEL, Bilâl (2011). “Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları”. *Türk Gramerinin Sorunları* içinde (s. 268-313). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.